वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

मृच्छकटिके विवाहविचारः

डॉ. डायालालः एम्. मोकरिया[१]

अस्माकं पूर्वजाः अनुभवैः तपसा च मानवजीवनं सुव्यवस्थितं कृतवन्तः। ऋषिमुनयः मानवजीवनं ब्रह्मचर्याश्रमः, गृहस्थाश्रमः, वानप्रस्थाश्रमः एवं संन्यासाश्रमः-इति चतुर्षु आश्रमेषु विभक्तं कृत्वा मार्गदर्शनं कृतवन्तः। एतेषु चतुर्षु आश्रमेष्वपि गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठः कथितः वर्तते।1[२] बालकोऽभ्यासं कृत्वा स्वरीत्यनुसारं व्यवसायनिपुणः भवति। सः विवाहं कृत्वा गृहस्थाश्रमं प्रविशति। गृहस्थजीवनस्य प्रारम्भः विवाहेन भवति।[३] गृहस्थाश्रमे पतिपत्न्योः समन्वयोऽपेक्षितः भवति। जीवने सहजीवनसङ्गी आवश्यकोऽस्ति। विवाहः जीवनस्यानेकप्रयोजनानि सफलीकरोति। संस्कृतसाहित्ये विवाहस्य महत्त्वस्य वर्णनमस्ति। धार्मिकविधिविधानाय प्रायः दम्पत्योः आवश्यकता भवति। प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीः…।[४] इत्युक्त्यनुसारमस्माकं ऋषिमुनिभिः संततिवर्धनाय यद्यपि मार्गदर्शनं कृतमस्ति तस्मिन् विवाहस्य विशेषं महत्त्वमस्ति। मत्स्यपुराणेऽपि गृहस्थाश्रमस्य एतत् प्रयोजनमुक्तमस्ति॥[५] महाभारतेऽपि सर्वेष्वाश्रमेषु गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठः कथितोऽस्ति।[६] विवाहस्य पवित्रसम्बन्धं स्थाप्य गृहस्थः जनः सम्यक् वंशवृद्धिं कर्तुं शक्नोति।

षोडशसंस्कारेषु विवाहोऽपि एकः महत्त्वपूर्णः संस्कारो वर्तते। वेदेष्वपि विवाहस्य सम्यक् वर्णनमस्ति।[७] मनुस्मृत्यां तु विवाहस्याष्टप्रकाराणामपि वर्णनमस्ति।[८] तत्र भारतीयसमाजे प्रचलितानां विवाहानां निर्देशः वर्तते।

---

१ आसि.प्रोफेसर, अनुस्नातकभवनम्, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्, दूरभाषक्रमाङ्कः - 9825512756, ई-मेइल- dmmokariya@gmail.com

२ सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः। आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः॥ सुभाषितरत्नभाण्डागारः, 2.3 पृ. 213

३ कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीतप्रत्यहं गृही। दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः,1/97

४ तैत्तिरीयोपनिषद्, 11.1

५ मनुजास्तत्र जायन्ते यतो न गृहधर्मिणः। क्रमेणाऽऽश्रमसंप्राप्तिर्ब्रह्मचारिव्रतादनु। तस्य कर्तुर्नियोगेन संसारो येन वर्धितः। संसारस्य कुतो वृद्धिः सर्वे स्युर्यदतिग्रहाः॥ मत्स्यपुराणम्, 154.152

६ आश्रमास्तुलया सर्वान् धृतानाहुर्मनीषिणः। एकतश्च त्रयो राजन्! गृहस्थाश्रम एकतः॥ महाभारतम्, शान्तिपर्व, 12.12

७ गृह्णामिते सौभगत्वाय हस्तम्…। अथर्ववेदः, 14.1.50

८ ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः॥ मनुस्मृतिः, 3.21

संस्कृतसाहित्येऽपि विवाहानां वर्णनमस्ति। महर्षिवाल्मीकिः, महामुनिः व्यासः, महाकविः कालिदासः, नाट्यकारः भासः एवं भवभूतिः, शूद्रकः-इत्यादयः कवयोऽपि स्वग्रन्थेषु विवाहस्य निर्देशं कुर्वन्ति। एतेषां कवीनां काव्येषु मुख्यप्रतिपाद्यः विषयः काव्यरसः भवति। तेषां विषयवस्तु काव्यरसपोषकं भवति तदपि तस्मिन् समकालीनस्थितिः स्वाभाविकरीत्या दृष्यमाना भवति। महाकविः शूद्रकोऽपि तत्कालीनसमाजस्य काव्यमाध्यमेन वर्णनं करोति। मृच्छकटिकस्य समाजनिरूपणे विवाहविचारोऽपि प्रस्तुतः वर्तते।

विवाहः एकः महत्त्वपूर्णः कौटुम्बिकः उत्सवः वर्तते। परिवारजनाः अस्मिन्नुत्सवे आनन्दं नयन्ति। परिवारजनैः सह सम्बन्धिनः, ज्ञातिजनाः, बान्धवाः, स्वजनाः सर्वे आनन्दोत्सवे संलग्नाः भवन्ति। तस्मिन् सर्वेषां ग्रामजनानामपि सहयोगः भवति। विविधव्यवसायकाराणामपि आवश्यकता भवति। यथा पुरोहितः विधिविधानाय, सुवर्णकारः आभूषणाय, कुम्भकारः पात्राय, कलाकारः मनोरञ्जनाय आवश्यकाः भवन्ति। शूद्रकस्य मृच्छकटिकेऽपि विवाहोत्सवस्य केचन सन्दर्भाः प्राप्यन्ते। पटहादीनां वादनेन विवाहोत्सवे उत्साहस्य वृद्धिर्भवति। मृच्छकटिके विवाहोत्सवस्य पटहध्वनेः उल्लेखोऽस्ति।[९] अस्मिन् रूपके चारुदत्तः वधस्थानस्य पटहस्य विवाहपटहेन सह तुलनां करोति। अनेन सन्दर्भेण वरमालायाः अप्युल्लेखोऽस्ति।[१०] विवाहकाले वरकन्या परस्परं वरमालामारोपयति। वरमालामारोप्य कन्या वरस्य चयनं करोति। अस्मिन् प्रकरणे कन्या वराय मालामारोपयतीति स्पष्टरूपेण निरूपितमस्ति। वरमालायाः उपमां दत्वा कविना तस्मिन् कालस्य व्यवस्थायाः सङ्केतः कृतोऽस्ति।

विवाहेऽग्नेरपि विशेषं महत्त्वमस्ति। अग्नेः साक्षिणा विवाहसम्बन्धः भवेत्, सा परम्परा प्राचीनकालादागच्छति। अग्निसदृशः एव विवाहसम्बन्धोऽपि पवित्रः भवेत्, तादृशो भावः तस्मिन् वर्तते। कविः मृच्छकटिकेऽपि विवाहस्याग्नेः उल्लेखं करोति।[११] पतिपत्न्योः सम्बन्धः पवित्रः गणयन्नासीत्।

मृच्छकटिके विवाहेतरसम्बन्धस्याप्युल्लेखोऽस्ति। चारुदत्तः वसन्तसेनायां स्निह्यति। अनन्तरं तां प्राप्नोति। शकारः वसन्तसेनां प्राप्तुं प्रयत्नं करोति। शर्विलकमदनिकयोः अपि प्रणयप्रसङ्गः निरूपितोऽस्ति। कुलिनः अपि विवाहेतरसम्बन्धं कुर्वन्तः आसन्।[१२] युवकाः एवं धनिकाः वेश्यालयं प्रति गच्छन्तः आसन्।[१३] शर्विलकमदनिकयोः संवादप्रसङ्गे स्त्रीस्वभावस्य वर्णनमस्ति।[१४] अत्रापि विवाहोपरान्तस्य सम्बन्धस्य सङ्केतः

---

[९] *...जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः॥ मृच्छकटिकम्,10.44*

[१०] *रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति। मृच्छकटिकम्, 10.44*

[११] *एककार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता। विवाहे च चितायां च यथा हुतभुजोर्द्वयोः॥ मृच्छकटिकम्, 6.16*

[१२] *त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं सद्वृत्तपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः। रक्षामि मन्मथविपन्नगुणोऽपि मानं मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि॥ मृच्छकटिकम्, 4.9*

[१३] *इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः। निष्फलत्वममलं यान्ति वेश्याविहगभक्षिताः॥ अयं च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः। नराणां यत्र हुयन्ते यौवनानि धनानि च॥ मृच्छकटिकम्, 4.10,11*

[१४] *अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति। अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते॥ मृच्छकटिकम्, 4.16*

वर्तते। मदनिका गणिकायाः वसन्तसेनायाः दासी अस्ति। शर्विलकः तां प्रति कथयति यत् स्त्रीषु रागः न कर्तव्यः। स्त्रियोऽनुरक्तं पुरुषं परिभवन्ति।[१५] अत्र सन्दर्भं पश्यामः चेत् ज्ञायते यदत्र कृता स्त्रीनिन्दा गणिकानामथवा गणिकानां दासीनां सन्दर्भेऽस्ति। अत्रापि विवाहेतरसम्बन्धं प्रत्यपि सङ्केतोऽस्ति।

गणिकाः अपि विवाहं कृत्वा सम्माननीयं पदं प्राप्तवत्यः आसन्। गणिकया सह विवाहोऽपि स्वीकार्यः आसीत्। अस्मिन् रूपके गणिका वसन्तसेना चारुदत्तेन सह सम्बन्धं स्थाप्य कुलवधूः अपि भवति। तथैव गणिकायाः दासी मदनिकापि शर्विलकं प्राप्नोति। डॉ.रमाकान्तः तिवारी लिखति यत् "मदनिका स्नेहमयी सहेली है और वह अपने प्रणय की निष्ठा के कारण ही 'वधू' बन गई है।"[१६] मदनिका अपीच्छितं पतिं प्राप्नोति।

पतिपत्न्योः सम्बन्धोऽविच्छिन्नः आसीत्। तस्मिन् कालेऽपि सतिप्रथा अथवा तत्सदृशो कोऽपि व्यवहारः आसीत्। चारुदत्तपत्नी धूता चारुदत्तस्य वधदण्डस्य सङ्केतं प्राप्य अग्निप्रवेशं कर्तुमिच्छति। पत्युरनिष्टं श्रोतुं नेच्छति।[१७] सा पुत्रं रोहसेनमपि स्वमनोभावं कथयति।[१८] तत्र पतिं प्रति पत्न्याः स्नेहस्य निर्देशोऽस्ति।

शूद्रकस्य समयेऽपि प्रेमविवाहस्य प्रचलनमासीत्। प्रणयिजनाः परस्परं मिलन्ति। परस्परमनुरक्ताः भवन्ति। अनन्तरं तेषां प्रेमविवाहे परिणमते। चारुदत्तः गणिकां वसन्तसेनां प्रेम करोति। शर्विलकः मदनिकां प्रेम करोति। अनन्तरम् एतेषां प्रेमविवाहे परिणमते। प्रेम कुरुतः प्रेमीजनान् जनाः विभक्तान् कुर्वन्तः नासन्। वसन्तसेना शर्विलकमदनिके प्रेमालापं कर्तुं पश्यति, तदा सा वदति यत् कस्यापि प्रीतौ विक्षेपः न भवेत्।[१९] धूता चारुदत्तस्य पत्नी अस्ति। सा अपि जानाति यत् चारुदत्तः वसन्तसेनायै प्रेम करोति। सा तस्य पत्निः अस्ति तदपि तयोः प्रेम्णि विक्षेपं न करोति। सा तु आपत्तिग्रस्तायाः वसन्तसेनायाः कुशलतामिच्छति।[२०] अस्मिन् रूपके प्रणयिपात्राणां प्रेम प्रोत्साहनेन पुष्टः भवति। प्रेमविवाहायापि प्रोत्साहनं दत्तमस्ति। विवाहस्याष्टप्रकारेषु अयं गान्धर्वविवाहोऽस्ति। मनुस्मृत्यनुसारं वरकन्ययोः इच्छया अन्योन्यसंयोगः कामेन भवति, सः कामसम्भवः मैथुन्यः गान्धर्वविवाहोऽस्ति।[२१] गान्धर्वविवाहोऽनुरागात्मकः सुखभोगात्मकोऽस्ति।[२२] अस्मिन् विवाहे प्रणयिपात्रयोः रागात्मकः प्रेम भवति।

---

[१५] *स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति। रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु दातव्या॥ मृच्छकटिकम्, 4.13*

[१६] *महाकवि शूद्रक, पृ. 338*

[१७] *न पुनरार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनम्। मृच्छकटिकम्, 10, पृ. 442*

[१८] *जात त्वमेव पर्यवस्थापयात्मानमस्माकं तिलोदकदानाय। अतिक्रान्ते किं मनोरथैः। ...न खल्वार्यपुत्रस्त्वां पर्यवस्थापयिष्यति। मृच्छकटिकम्-10, पृ.442*

[१९] *मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु। मृच्छकटिकम्, 4, पृ. 220*

[२०] *दिष्टया कुशलिनी भगिनी। मृच्छकटिकम्, 10, पृ. 444*

[२१] *इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः॥ मनुस्मृतिः, 3.32*

[२२] *सुखत्वादबहुक्लेशादपि चावरणादिह। अनुरागात्मकत्वाच्च गान्धर्वः प्रवरो मतः॥ कामसूत्रम्, 3.5.30*

शूद्रकस्य काले निम्नस्तरस्यापि विवाहाः प्रचलिताः आसन्। मृच्छकटिके तस्यापि सङ्केतः प्राप्यते। मृच्छकटिकस्य पञ्चमेऽङ्के वर्षतोः वर्णनमस्ति। तस्मिन् कविः चन्द्रिकायाः तुलनां दुर्बलपतियुक्तनार्या सह करोति।[२३] शूद्रकस्य काले पत्न्याः अपहरणस्य दुर्व्यवहारोऽप्यासीत्। अत्र राक्षसविवाहस्य सङ्केतः वर्तते।

मृच्छकटिके समाजस्य वास्तविकतायाः वर्णनं वर्तते। तत्कालीनसामाजिकस्थितेः यथातथं वर्णनमस्ति। अस्मिन् प्रकरणे जनसामान्यस्य व्यवहारस्य स्पष्टरूपेण वर्णनमस्ति। कालिदासभवभूतिसदृशाः केचन कवयः प्रायः राजवैभवं दृष्टिपथं कृत्वा सामाजिकचित्रं प्रस्तुतं कुर्वन्ति। किन्तु अत्र कविः सामान्यजनानां जीवनमपि वर्णयति। अस्मिन् नाट्ये कविः तत्कालीनविवाहः एवं प्रेमसम्बन्धं यथातथं वर्णयति। अत्र कविः मानवजीवनस्य महत्त्वपूर्णस्य विवाहसंस्कारस्य अनेकसङ्केतान् दत्त्वा मानवजीवनं प्रदर्शितं करोति। विवाहस्य प्रसिद्धाष्टप्रकाराणां योग्यतायोग्यतासन्दर्भे डॉ. राजदेवः दूबे कथयति यत् "आठ प्रकार के विवाहों में चार प्रकार के विवाह प्रशस्त है तथा शेष चार अप्रशस्त है।"[२४] ब्राह्मदैवार्षप्रजापत्यविवाहाः प्राचीनकालादद्यावधिः स्वीकार्याः सन्ति। राक्षसपैशाचासुरविवाहाः प्रसंशनीयाः न सन्ति। आधुनिकयुगेऽपि इमे विवाहाः अपि भवन्ति किन्तु लोकलज्जया निर्बलतावशात् वा प्रकाशिताः न भवन्ति। गान्धर्वविवाहस्यापि प्रचलनमासीत्। अधुनिकयुगेऽप्ययं विवाहः प्रचलितोऽस्ति, किन्तु प्रसंशनीयः नास्ति। इत्थं, मृच्छकटिके पतिपत्न्योः सम्बन्धसूचकः विवाहसंस्कारः सम्यक्तया वास्तिकतया निरूपितोऽस्ति।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. अथर्ववेदः, सं.पं.श्रीपाद दामोदर सातवलेकर, स्वाध्याय मंडल, पारडी, गुजरात, षष्ठसंस्करण, 1997
2. कामसूत्रम्,सं.रामचन्द्र वर्मा, मनोज पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 2006
3. तैत्तिरीयोपनिषद्, गीताप्रेस गोरखपुर, संवत, 2068
4. भारतीय संस्कृति के विविध आयाम, सं.डॉ.राजदेव दूबे, कला प्रकाशन, बी.एच.यु., वाराणसी, 2010
5. मत्स्यपुराणम्-पूर्वभागः, सं. रामप्रताप त्रिपाठी, हिंदी साहित्य संमेलन, प्रयाग, 1981
6. मनुस्मृतिः, सं.डॉ. राकेश शास्त्री, विद्यानीधि प्रकाशन, दिल्ली, 2005
7. महाकवि शूद्रक, सं. डॉ. रमाकान्त तिवारी, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी,1968
8. महाभारतम्, सं. दिनकर जोशी, प्रवीण पुस्तक भंडार, राजकोट, २००९
9. मृच्छकटिकम्, सं.डॉ.शांति कुमार पंड्या, पार्श्व प्रकाशन, अहमदाबाद, 2001
10. याज्ञवल्यस्मृतिः, सं.डॉ.उमेशचन्द्र पाण्डेय, चौखभ्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, विक्रमसंवत, २०७०
11. सुभाषितरत्नभाण्डागारः, सस्तु साहित्य मुद्रणालय, मुंबई, 1975

~~~~~~~~~~~

[२३] ...ज्योत्सना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हृता॥ मृच्छकटिकम्, 5.20

[२४] भारतीय संस्कृति के विविध आयाम, डॉ. राजदेव दूबे, पृ, 57
~~~~~~~~~~~